TIJORAT BANKLARINING JALB QILINGAN MABLAG‘LARI, DEPOZIT VA NODEPOZIT OPERATSIYALARINING TURLARI, TAVSIFI

Muhammadiyev Kamoliddin G'ulimiddinovich
Samarqand iqtisodiyot va servis instituti
Bank ishi kafedrasi assistenti
Olimova Dilobar Nurkomil qizi
Samarqand iqtisodiyot va servis instituti
Bank-moliya xizmatlari fakulteti
Bank ishi yo’nalishi 424-guruh talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqola tijorat banklarining jalb qilingan mablag‘lari, ularning tarkibi hamda depozit va nodepozit operatsiyalarining turlari va tavsifini tahlil qiladi. Jalb qilingan mablag‘lar bank resurslarining asosiy qismini tashkil etib, bank likvidligi, daromadliligi va moliyaviy barqarorligini belgilaydi. Tadqiqotda depozit operatsiyalari (talab qilib olinguncha, muddatli, jamg‘arma depozitlari va sertifikatlar) hamda nodepozit operatsiyalari (banklararo kreditlar, Markaziy bank refinanslashi, qimmatli qog‘ozlar chiqarish, repo bitimlari, xalqaro moliya institutlari qarzlari va subordinar qarzlar) o‘zaro qiyosiy ko‘rib chiqiladi. Shuningdek, resurs bazasini boshqarishdagi asosiy risklar yoritilib, resurslarni jalb qilish samaradorligini oshirish bo‘yicha tavsiyalar beriladi.

Kalit so’zlar: tijorat banklari, jalb qilingan mablag‘lar, depozit operatsiyalari, nodepozit operatsiyalari, bank resurslari, likvidlik, depozit sertifikati, banklararo bozor, refinanslash, passiv operatsiyalar

Annotation: This article analyzes the attracted funds of commercial banks and the types and characteristics of their deposit and non-deposit operations. Attracted funds form the main part of bank resources and determine a bank's liquidity, profitability and financial stability. The study compares deposit operations (demand, time and savings deposits, certificates of deposit) with non-deposit operations (interbank loans, central bank refinancing, bond issuance, repo agreements, loans from international financial institutions

and subordinated debt). It also addresses the main risks in managing the resource base and offers recommendations for improving the efficiency of funds mobilization.

Keywords: commercial banks, attracted funds, deposit operations, non-deposit operations, bank resources, liquidity, certificate of deposit, interbank market, refinancing, passive operations

Kirish

Bozor iqtisodiyoti sharoitida tijorat banklari moliyaviy vositachilikning asosiy bo‘g‘ini hisoblanadi: ular iqtisodiyotdagi vaqtincha bo‘sh turgan mablag‘larni yig‘ib, ularni qaytarish, muddatlilik va to‘lovlilik tamoyillari asosida kreditlar va investitsiyalarga yo‘naltiradi [1]. Bank faoliyatining hajmi va sifati, avvalo, uning resurs bazasi bilan belgilanadi. Bank aktivlarining katta qismi o‘z kapitali hisobidan emas, balki jalb qilingan mablag‘lar hisobidan moliyalashtirilgani sababli resurslarni jalb qilish usullari va ularni boshqarish masalasi bank menejmentida markaziy o‘rin tutadi [3].

So‘nggi yillarda O‘zbekiston bank tizimida islohotlar chuqurlashib, aholi va xo‘jalik yurituvchi sub’ektlar mablag‘larini jalb qilish, raqamli bank xizmatlarini kengaytirish hamda xalqaro moliya bozorlaridan resurs jalb etish imkoniyatlari ortmoqda. Shu bilan birga, resurs bazasining tarkibi, uning barqarorligi, narxi va aktivlar bilan muddat jihatidan muvofiqligi bank uchun muhim savol bo‘lib qolmoqda. Bu esa depozit va nodepozit operatsiyalarining mohiyatini, turlarini va o‘ziga xos tomonlarini chuqur o‘rganishni dolzarb qiladi.

Mazkur maqolaning maqsadi tijorat banklarining jalb qilingan mablag‘lari tarkibini, depozit va nodepozit operatsiyalarining turlari hamda tavsifini ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilish va resurslarni jalb qilish samaradorligini oshirish bo‘yicha takliflar ishlab chiqishdan iborat. Tadqiqot vazifalari: jalb qilingan mablag‘lar tushunchasini aniqlashtirish; depozit operatsiyalarini tasniflash; nodepozit operatsiyalarining asosiy shakllarini yoritish; ikki guruhni qiyosiy baholash; resurslarni jalb qilishdagi muammolarni aniqlash va yechimlarini taklif etish.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili

Bank resurslarini shakllantirish masalalari bank ishi bo‘yicha xorijiy va mahalliy adabiyotlarda keng yoritilgan. Rose va Hudgins bank resurslarini o‘z kapitali va jalb qilingan mablag‘larga ajratib, depozitlarni bank uchun asosiy va nisbatan arzon moliyalashtirish manbai sifatida ko‘rsatadi, nodepozit manbalarni esa likvidlikni boshqarish va o‘sish uchun qo‘shimcha vosita sifatida ko‘rib chiqadi [3]. Mishkin esa banklarning balansini va passiv operatsiyalarini bank faoliyatining asosiy tarkibiy qismi sifatida ko‘rib chiqadi [5].

Depozitlarning barqarorligi masalasi Diamond va Dybvig tadqiqotida nazariy asoslangan: ular qisqa muddatli talab qilib olinadigan depozitlar va uzoq muddatli aktivlar o‘rtasidagi nomuvofiqlik mijozlar ishonchi yo‘qolganda ommaviy olib qo‘yish xavfini keltirib chiqarishini, depozitlarni sug‘urtalash tizimi esa bu xavfni kamaytirishini ko‘rsatgan [4]. Bazel qo‘mitasining likvidlik me’yorlari esa banklarni barqaror moliyalashtirish manbalariga tayanishga undaydi [6].

Mahalliy adabiyotlarda, jumladan bank ishi darsliklarida, bank passiv operatsiyalari depozit va nodepozit operatsiyalarga bo‘linib, har bir guruh turlari, rasmiylashtirish tartibi va hisobi batafsil bayon etiladi [2]. Huquqiy asos sifatida “Banklar va bank faoliyati to‘g‘risida”gi Qonun bank faoliyati turlarini, jumladan depozitlar qabul qilishni, belgilaydi [1]. Ushbu maqolada depozit va nodepozit manbalar o‘zaro qiyosiy yondashuv asosida ko‘rib chiqiladi.

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqotning maqsadi tijorat banklari jalb qilingan mablag‘lari tarkibini va ularni shakllantirish operatsiyalarining turlarini tizimlashtirish hamda ularni qiyosiy baholashdan iborat. Tadqiqot obyekti — tijorat banklarining passiv operatsiyalari, predmeti esa depozit va nodepozit operatsiyalarining iqtisodiy mohiyati, shakllari va boshqarish mexanizmlaridir.

Ishda ilmiy abstraksiya, tahlil va sintez, tizimli yondashuv, tasniflash, qiyosiy tahlil, mantiqiy induksiya va deduksiya usullaridan foydalanildi. Nazariy asos sifatida bank ishi, pul, kredit va banklar bo‘yicha darsliklar, xorijiy ilmiy tadqiqotlar, qonun hujjatlari va Bazel qo‘mitasi standartlari ishlatildi.

Tahlil va natijalar

Jalb qilingan mablag‘lar tarkibi. Jalb qilingan mablag‘lar — bank tomonidan jismoniy va yuridik shaxslardan hamda moliya bozori ishtirokchilaridan qaytarish sharti bilan olingan va bank balansining passivida aks ettiriladigan resurslardir. Ular depozit va nodepozit operatsiyalar orqali shakllanadi

Depozit operatsiyalari. Depozit — mijoz tomonidan bankka saqlash uchun topshirilgan pul mablag‘i bo‘lib, bank uni talab qilingan yoki kelishilgan muddatda qaytarish majburiyatini oladi . Asosiy turlari:

- **talab qilib olinguncha depozitlar** (joriy, hisob-kitob va karta hisobvaraqlari) — nisbatan arzon, ammo qoldig‘i beqaror;
- **muddatli depozitlar** — belgilangan muddatga joylashtiriladi, foiz stavkasi yuqoriroq, bank uchun barqaror resurs;
- **jamg‘arma (omonat) depozitlari** — asosan aholi tomonidan jamg‘arma maqsadida joylashtiriladi;
- **depozit va omonat sertifikatlari** — depozit joylashtirilganini tasdiqlovchi qimmatli qog‘oz, muomalaga chiqarilishi mumkin;
- **maqsadli va shartli depozitlar** (eskrou, kafolat va akkreditiv qoplamasi).

Nodepozit operatsiyalari. Bu operatsiyalar mijozlar depozitlaridan tashqari manbalardan resurs jalb qilishni anglatadi :

- **banklararo kreditlar** — qisqa muddatli likvidlik tanqisligini bartaraf etadi;
- **Markaziy bankning refinanslash kreditlari** — pul-kredit siyosati vositasi va likvidlikning zaxira manbai;

• **bank obligatsiyalari va boshqa qarz qimmatli qog‘ozlari** — uzoq muddatli resurs jalb qilish usuli;

• **repo bitimlari** — qimmatli qog‘oz garovi ostida qisqa muddatli mablag‘ olish;

• **xalqaro moliya institutlari va xorijiy banklar qarzlari** — odatda uzoq muddatli, maqsadli;

• **subordinar qarzlar** — kapitalning qo‘shimcha qismini shakllantirishga xizmat qilishi mumkin.

Qiyosiy tahlil. Quyidagi jadval ikki guruhning asosiy farqlarini ko‘rsatadi.

Belgi	Depozit operatsiyalari	Nodepozit operatsiyalari
Manba	Aholi va korxonalar	Boshqa banklar, Markaziy bank, moliya bozori, xalqaro institutlar
Shakllanish	Mijoz tashabbusi, bankning depozit siyosati	Bank tashabbusi, bozor shartlari
Narxi	Odatda nisbatan past	Odatda yuqoriroq, bozor stavkalariga bog‘liq
Barqarorlik	Diversifikatsiyalangan bazada yuqori	Muddat va bozor holatiga bog‘liq
Asosiy xavf	Ommaviy olib qo‘yish, likvidlik xavfi	Stavka, valyuta va refinanslash xavfi

Tahlil shuni ko‘rsatadiki, depozit bazasi bankning asosiy va nisbatan arzon resursi bo‘lsa-da, uning muddat tuzilmasi ko‘pincha qisqa. Nodepozit manbalar esa resurs muddati va hajmini moslashtirish imkonini beradi, lekin ularning narxi va bozor konyunkturasiga bog‘liqligi yuqori. Shu sababli samarali bank menejmenti ikki guruh o‘rtasida optimal nisbatni saqlashni talab qiladi.

Muammolar va takomillashtirish bo‘yicha tavsiyalar

Bank amaliyotida resurslarni jalb qilishda quyidagi muammolar uchraydi: depozitlar muddatining qisqaligi va aktivlar muddati bilan nomuvofiqlik; yirik mijozlar depozitlariga haddan tashqari bog‘liqlik; nodepozit manbalarning qimmatligi va valyuta kursi xavfi; aholining bank tizimiga ishonchini doimiy mustahkamlash zaruriyati.

Shu asosda quyidagi tavsiyalar beriladi:

1. Depozit bazasini mijozlar, muddatlar va valyutalar bo‘yicha diversifikatsiya qilish, uzoq muddatli depozit mahsulotlarini rag‘batlantirish.
2. Depozit va omonat sertifikatlari, shuningdek bank obligatsiyalarini rivojlantirib, uzoq muddatli resurs bazasini kengaytirish.
3. Aktivlar va passivlar muddatini muvofiqlashtirish (ALM) tizimini va likvidlik me’yorlari (Bazel III) monitoringini kuchaytirish .
4. Raqamli kanallar (mobil ilovalar, masofaviy xizmatlar) orqali jismoniy shaxslar mablag‘larini jalb qilish imkoniyatlarini kengaytirish.
5. Xalqaro moliya institutlaridan olinadigan resurslarni valyuta xavfini hisobga olgan holda, maqsadli va samarali yo‘naltirish.
6. Bank shaffofligi va depozitlarni himoya qilish tizimi orqali mijozlar ishonchini mustahkamlash .

Xulosa

Tijorat banklarining jalb qilingan mablag‘lari bank resurslarining asosiy qismini tashkil etib, uning faoliyat hajmi va barqarorligini belgilaydi. Depozit operatsiyalari nisbatan arzon va keng bazali resurs bersa, nodepozit operatsiyalar resurs hajmi va muddatini tez moslashtirish imkonini beradi. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, bank uchun asosiy vazifa har ikki guruhning optimal uyg‘unligini ta’minlash, aktivlar va passivlar muddatini muvofiqlashtirish hamda likvidlik va stavka xavflarini boshqarishdir. Taklif etilgan chora-tadbirlar bank resurs bazasining barqarorligini oshirib, iqtisodiyotni kreditlash imkoniyatlarini kengaytirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasining “Banklar va bank faoliyati to‘g‘risida”gi Qonuni (amaldagi tahriri), 2019-yil 5-noyabr, O‘RQ-580.

2. Abdullayeva Sh.Z. Bank ishi. Darslik. Toshkent.

3. Rose P.S., Hudgins S.C. Bank Management & Financial Services. New York: McGraw-Hill.

4. Diamond D.W., Dybvig P.H. (1983). Bank Runs, Deposit Insurance, and Liquidity. Journal of Political Economy, 91(3), 401–419.

5. Mishkin F.S. The Economics of Money, Banking, and Financial Markets. Pearson.

6. Basel Committee on Banking Supervision (2010). Basel III: International framework for liquidity risk measurement, standards and monitoring.